Bujtás László Zsigmond

Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levele Abraham Van Poothoz (1687)

Adalék az erdélyi polihisztor holland kapcsolataihoz

Az „erdélyi Hippokrátész" külföldi kapcsolatairól már Bod Péter megírta, hogy része volt a nagyenyedi kollégium (Odera menti) frankfurti, leideni és franekeri stipendiumainak megszerzésében.[1] Az Odera menti frankfurti ösztöndíjjal kapcsolatos levelezését az enyedi professzor lemásolta,[2] így hagyományozva annak részleteit az utókorra. Bár a két hollandiai ösztöndíj közül a leideni megszerzésének történései ismertek, mégsem került elő eddig olyan levél, amelyet Pápai Páriz írt volna.[3] A franekeri stipendiummal kapcsolatban eddig szintén nem bukkant fel olyan dokumentum, amely Pápai Párizhoz volna köthető. Bod megemlíti ugyan angliai összekötéseit is,[4] de nem szól az erdélyi tudós azóta ismertté vált svájci kapcsolatairól.[5]

Bod Péter azt is tudta, hogy Pápai Páriz sokakkal levelezett és misszilisein ek gyűjteményét kiadásra is előkészítette.[6] Benkő Ferenc 1796-ban még látta leveleinek kéziratos köteteit Nagyenyeden,[7] Dézsi Lajos, az erdélyi tudós életrajzírója viszont 1899-ben már azt írta, hogy a kötetek a szabadságharc során (1849-ben) elpusztultak.[8] A következő, monumentális Pápai Páriz-monográfia szerzője, Nagy Géza is csak annak megállapítására szorítkozhatott, hogy a tudós levelezése megsemmisült.[9]

Bár Nagy teljességre törekedve mutatta be az enyedi professzor életművét, és néhány, Svájcba írt levelét közzé is tette (ezek Bod másolatában maradtak fenn), vélhetően a korabeli körülmények miatt csak utalni tudott a Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) zürichi teológiaprofesszor és Pápai Páriz közötti kapcsolat kutatásának fontosságára.[10] Az erdélyi tudósnak zürichi kollégájához írt levelei közül Zsilinszky Mihály egyet közölt,[11] a többit Thury Etele másolta le.[12] Utóbbiak máig kiadatlanok, pedig új adalékokkal szolgálnak nemcsak az erdélyi tanár svájci, hanem holland kapcsolataihoz is.

Ami Pápai Páriz holland értelmiségiekhez fűződő személyes kontaktusát illeti, ezekre az eddig közzétett források kevés adattal szolgálnak, mintegy megerősítve

---

[1] Bod, 1766. 211.
[2] Kiadva: Nagy, 1977. 438–441, 452–463, 473–481.
[3] Miklós, 1928. 301.
[4] Bod, 1766. 211. Ld. még Dézsi, 1899/2. 303; Jankovics, 1972.
[5] Zsilinszky, 1866. 876–878. Ld. még Nagy, 1977.
[6] Bod, 1766. 213.
[7] Benkő, 1800. 38–39.
[8] Dézsi, 1899/1. 255.; Dézsi, 1899/2. 303.
[9] Nagy, 1977. 634.
[10] Nagy, 1977. 657.
[11] Zsilinszky, 1866. 876–878.
[12] A másolatok lelőhelye: DtREN, O. 662.

azt az általános, de téves feltételezést, hogy – mivel az erdélyi orvos-tanár sohasem járt Hollandiában[13] –, nem is igen voltak, lehettek holland nexusai.

Két kevéssé ismert adat viszont arra utal, hogy voltak ilyenek: egyik hollandiai levelezőpartnere és közvetítője Herman Alexander Röell (1653–1718) franekeri teológiaprofesszor volt.[14] Vizaknai Bereck György, az enyedi professzor tanítványa 1694. szeptember 25-én Franekerben azt jegyezte be naplójába, hogy tanára, Pápai Páriz neki írt levelét Röell útján juttatta el hozzá.[15] Egy Nagyenyeden, 1696. szeptember 1-jén kelt levelében Pápai Páriz azt panaszolja a címzettnek, Teleki Pálnak (1677–1731) – aki abban az időben nyugat-európai peregrinációja során éppen Franekerben tartózkodott –, hogy a Röellnek írt levelére nem érkezett válasz, aminek talán egy onnan hazatérő enyedi diák, Bajcsi Sámuel[16] hanyagsága lehet az oka.[17]

Ezek és a Bod által ránk hagyományozott adatok azt a benyomást kelthetik, hogy az enyedi professzornak csak az 1690-es éveket követően voltak holland kapcsolatai. E feltételezést erősítheti az a tény is, hogy a leideni stipendium megszerzésére tett erőfeszítések 1715-ben, illetve 1716-ban zajlottak.

Ezzel szemben a Heidegger-levéltárban található levelek tanúsága szerint Pápai Páriz már 1675-ben, németországi és svájci egyetemjárásáról hazatérőben ismeretséget kötött hollandokkal. Bécsben megállva Gerard Hamel Bruyninx (1616–1691) bécsi holland követtel[18] és a követség lelkészével, Rudolph Hoffmannal került ismeretségbe.[19]

Az 1680-ban enyedi professzorrá lett orvosdoktor 1684-ben egy másik, Heideggernek írt levelében postájuk közvetítőjeként Theodor Craanen (1621–1688) leideni professzor nevét adja meg.[20] Ez az adat új és jelentős adalék Pápai Páriz külföldi kapcsolataihoz. Craanentől ugyanis, akit 1670-ben még a filozófia oktatására hívtak Leidenbe, 1674-ben éppen azért vonták meg ennek jogát (és kapta feladatul az orvostudományi stúdiumok megismertetését), mert a filozófia tanításában Descartesnak túlságosan is elkötelezett híve volt.[21] Ha ehhez hozzávesszük még, hogy a német származású Craanent korábban (1672 és 1680 között) Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) is megkereste leveleivel,[22] és tanítványai közül néhánynak, például Steven Blankaartnak (1650–1702) művei megvoltak Pápai Páriz könyvtárában,[23] akkor egy olyan kapcsolatrendszer áll előttünk, amelynek a jövőben mindenképpen érdemes figyelmet szentelni.[24]

---

[13] Volt olyan elképzelés, hogy Pápai Páriz hazatérte után is járt még külföldön, mivel tanártársával, Kolosvári Istvánnal együtt Apafi Mihály fejedelem 1687 áprilisában magához hívatta, hogy következtében külföldre küldje őket. Az elképzelés alapját és annak cáfolatát ld. Nagy, 1977. 175, 659.

[14] Magyar kapcsolataira ld. Zoványi, 1901; Postma–Sluis, 1990.

[15] Szabó–Szilágyi, 1860. 90.

[16] Bajcsi 1692-ben iratkozott be a franekeri egyetemre. Vö. Bozzay–Ladányi, 2007. 82.

[17] Nagy, 1977. 437.; Font, 1989. 121.

[18] Schutte, 1976. 134–135. – A holland követ 1675-ben és 1676-ban nagy szerepet játszott a gályarab prédikátorok kiszabadításának előkészítésében, 1681-ben részt vett a soproni országgyűlésen, az 1690-es évek elejétől pedig Bethlen Miklós erdélyi kancellárral ápolt baráti kapcsolatot.

[19] Pápai Páriz levele Heideggernek. Győr, 1675. augusztus 6. ZBZ, MS D181.

[20] Pápai Páriz levele Heideggernek. Nagyenyed, 1684. március 20. ZBZ, MS D181.

[21] Luyendijk-Elshout, 1975. 298.

[22] Noack–Spett, 1997. 98.

[23] Nagy, 1977. 614.

[24] Ugyancsak Craanent ajánlja levelezésük közvetítőjeként Teleki Mihály kancellárnak a diplomáciai küldetésben levő Kolosvári István egy 1684 szeptembere körül Berlinben kelt levelében. Vö. Koncz, 1887. 231.

Ha az előbbi tényekről nem tudnánk is, a kapcsolat jellege önmagában is figyelemre méltó, hiszen a korban nem volt mindennapos dolog, hogy két tudós levelezését egy harmadik országbeli tudós közvetítse. Ez arra utal, hogy az enyedi professzor és Craanen között – a közvetítésből adódó késedelmet elfogadó – jelenleg ismeretlen, valószínűleg eszmei rokonságon nyugvó viszony volt. Kapcsolatuk létrejöttét, illetve annak tartósságát mindenesetre megkönnyíthette, hogy mindketten karteziánus eszméket vallottak,[25] valamint orvostudományokkal és filozófiával is foglalkoztak. Kapcsolatuk eredete ma még ismeretlen, nem kizárt azonban, hogy valamelyik Leidenben tanuló enyedi diák volt a közvetítő.[26]

Craanen 1685-ben Frigyes Vilmos (1657–1713) brandenburgi választófejedelem meghívása alapján udvari orvosa és az Odera menti Frankfurt egyetemének professzora lett.[27] Hogy a két tudós közötti kapcsolat ezután is fennmaradt-e, nem tudni, mert Craanen levelezése nem maradt ránk. Ha továbbra is volt közöttük kapcsolat, az Craanen 1688 elején bekövetkezett halálával[28] nyilvánvalóan megszakadt. Így érthető, hogy Pápai Páriz egy, a következő év végéről származó misszilisében levelezése közvetítőjeként egy magyarországi ismerősét, a korábbi gályarab prédikátort, Séllyei M. István (1627–1692) pápai református lelkészt jelöli meg.[29]

A Heideggernek írt levelek közül az utolsóból az derül ki, hogy volt az enyedi professzornak egy holland barátja is, aki Heideggernek a tridenti zsinatról szóló művét[30] küldte meg neki Hollandiából.[31]

Mivel a Pápai Párizhoz írt levelek elpusztultak, külföldi kapcsolataira vonatkozó újabb adalékokra főként külföldi könyv- és levéltárakban fennmaradt, általa írt levelek felbukkanása esetén számíthatunk. E közleményben az erdélyi tudós egy olyan, ismeretlen levelét teszem közzé, amely csak holland fordításban hagyományozódott ránk, és – az érintkezés tényének regisztrálásán jóval túlmutatva – fontos adalékkal szolgál a Bethlen Farkas-féle Erdély-történet (a továbbiakban: História) keletkezéstörténetéhez.

1918-ban egy anonim szerző rövid közleményében arról számolt be, hogy Johann Abkoude 1788-ban kiadott bibliográfiájában[32] megtalálható Abraham Van Poot *Reformatie van Hungarijen en Zevenbergen* című munkája, amely 1701-ben vagy 1711-ben jelent meg Amszterdamban.[33]

Abraham Van Poot (1638–1703) amszterdami orvost és literátort eddig ismert magyar vonatkozású művének[34] megírására az ösztönözte, hogy 1678-ban találko-

---

[25] Thijssen-Schoute, 1954. 271.; Nagy, 1977. 51–52.

[26] Jelenleg egy olyan adat van, amely magyarországi diák és Craanen találkozására utal. 1685. március 26-án doktorált Leidenben David Spielenberger lőcsei illetőségű diák, aki disszertációját Craanen jelenlétében védte meg (vö. *Catalogus candidatorum qui gradum adepti sunt* 1575–1850, ASF 348 (1654–1712), f. 129v, Universiteitsbibliotheek Leiden). Mivel a promotor kijelölése esetleges volt, e tény nem jelenti feltétlenül azt, hogy a lőcsei diák valóban tanítványa is volt a holland professzornak. (Ersnt-Jan Munnik, Universiteitsbibliotheek Leiden szíves közlése.)

[27] Noack–Spett, 1997. 96.

[28] Noack–Spett, 1997. 96.

[29] Pápai Páriz levele Heideggernek. Nagyenyed, 1689. december 18. ZBZ, MS D181.

[30] Heidegger, 1690.

[31] Pápai Páriz levele Heideggernek. Nagyenyed, 1692. december 8. ZBZ, MS D181.

[32] Abkoude, 1788.

[33] Ismeretlen, 1918. 84.

[34] Vö. Poot, 1684.

zott a megszabadított gályarab prédikátorok Hollandiában tartózkodó csoportjával. A kötetben számos, a gályarabsággal kapcsolatos dokumentumot dolgozott fel.[35] Az utóbbi években derült fény arra, hogy Van Poot ismerősei közé tartozott Tótfalusi Kis Miklós és Apáti Miklós is.[36]

A múlt század eleji közlemény szerzője felvetette annak lehetőségét, hogy a munka, amelyből annak idején sem hollandiai, sem magyarországi könyvtárakban nem talált példányt, esetleg nem az erdélyi tudós *Rudus redivivum* című munkájának fordítása-e.[37] E feltételezést kész tényként kezelve az irodalomtörténeti bibliográfia közli, hogy Adam (!) Van Poot lefordította az erdélyi tudós művét.[38] Nagy Géza nem sokkal később megjelent Pápai Páriz-monográfiájában pedig – szintén bizonyítékok nélkül – megismétli a bibliográfiában feltüntetetteket.[39] Nemrég sikerült azonban rábukkannom Van Poot hivatkozott munkájára,[40] és alkalmam nyílt a mintegy száz éve megpendített lehetőséget a példány ismeretében megvizsgálni.

A művet alaposan megtekintve igazat adhatunk a névtelenséget választó szerzőnek – néhány kisebb eltéréstől eltekintve valóban Pápai Páriz Ferenc művének teljes, szó szerinti holland fordításáról van szó.[41] A könyvet az eredetihez hasonlóan függelék zárja hat levéllel, a kötet végén azonban egy, az eredetiben nem szereplő *hetedik,* 1687. augusztus 20-án kelt levél áll, amelynek címzettje Van Poot, a levél végén viszont a keltezés helye ki van pontozva, és a feladó neve nincs feltüntetve.

A levélíró Van Poot egyik, 1686. december 12-én írt levelére hivatkozik, amelyet egy bizonyos „B. A." juttatott el hozzá. A monogram mögött Bajcsi András rejtőzik, aki Hollandiában tanult 1662-ben és 1663-ban,[42] 1684-től pedig az enyedi református egyház egyik prédikátora és Pápai Páriz munkatársa volt.[43] Bajcsi és Van Poot kapcsolatáról eddig nem rendelkeztünk információval.

Van Poot ezután azt kéri a címzettől, hogy küldjön számára bizonyos – a levél kontextusából adódóan – a magyar egyháztörténetre, történelemre vonatkozó iratokat. Olyan személyhez fordult tehát, akiről tudta, hogy rendelkezik velük vagy foglalkozik ilyenekkel. Mint ismeretes, 1684-ban jelent meg a *Rudus redivivum*,[44] amelyben Pápai Páriz a magyarországi és erdélyi reformáció történetét tárgyalja, és erre vonatkozó forrásokat tesz közzé. Van Poot vagy Bajcsitól, vagy – ami valószínűbb – az 1680 és 1689 között Amszterdamban élő és alkotó Tótfalusi Kis Miklóstól, az orvos-tanár jó barátjától értesülhetett az erdélyi tudós ilyen irányú tevékenységéről,[45] sőt, az sem kizárt, hogy Van Poot a *Rudus redivivum*ot már adatkérő levele megírása előtt látta.

Az iratok küldését az enyedi professzor udvariasan azzal utasítja el, hogy a kérést nem teljesítheti teljes mértékben, mivel folynak még az Erdély-történet folyta-

---

[35] Vö. Bujtás, 2003.
[36] Vö. Bujtás, 2005. 149–155.; Bujtás, 2006. 100–102., 106–109.
[37] Ismeretlen, 1918. 84.
[38] Stoll–Varga–V. Kovács, 1972. 442–443.
[39] Nagy, 1977. 606, 623.
[40] Lelőhelye: FSZK, jelzete: 09/6367.
[41] A mű könyvészeti szempontú ismertetését ld. Bujtás, 2008.
[42] Bozzay–Ladányi, 2007. 71., 188., 245.
[43] Musnai, 1936. 92.; Nagy, 1977. 745.
[44] Pápai Páriz, 1684.
[45] Kettejük barátságára ld. Petrőczi, 2002.

tásának munkálatai, amelyet két jó barátja állított össze, és – meglepően modern szellemben – sejteti, hogy nem lenne illendő a kiadás előtt az iratokat kiszolgáltatnia. Elutasító válaszát azzal próbálja enyhíteni, hogy megígéri: az egy év múlva elkészülő kötetből küld majd neki egy példányt. Ezek az adatok arra utalnak, hogy a feladó pontos információkkal rendelkezett a nyomdai munkálatok állásáról, sőt olyannyira bennfentes volt, hogy megígérhette: a – nyilván nem olcsó – fólió alakú kötetből egy példányt eljuttat a címzetthez.

A szóban forgó Erdély-történet Bethlen Farkas (1639–1679) *História*ja, amely a mohácsi csatától 1609-ig tárgyalja a fejedelemség történetét.[46] A munka Bethlen János (1613–1678) művéhez csatlakozik, amely Amszterdamban jelent meg 1664-ben.[47] A nyomtatást 1684-ben kezdték Farkas öccse, a szintén erős történeti érdeklődésű Bethlen Elek (1643–1696) keresdi várában, aki ott e célból külön nyomdát állíttatott fel, amelyet az egykori gyulafehérvári és váradi nyomda Kolozsvárra került felszereléséből különítettek el.[48]

Az eddig közzétett források, köztük a Pápai Páriz Ferenc halálára megjelent gyászversek[49] és az ezeket megelőző életrajz (amely a *Rudus redivivum* 1723-as zürichi kiadásában[50] is szerepelt), a Dézsi-féle biográfia és a Nagy által írt monográfia sem tud arról, hogy az erdélyi tudós szerepet vállalt volna a *História* kiadási munkálataiban. A források hiánya lehet esetleges is – Pápai Páriznak az 1680-as évekből mindössze három levele ismert[51] – és jellemző, hogy nem maradtak fenn Bethlen Miklóshoz írt misszilisei sem ebből az időszakból,[52] pedig, mint tudjuk, csak az ő hathatós támogatásának köszönhetően lett enyedi professzor. Vannak viszont olyan, már közzétett adatok, amelyek utalhatnak arra, hogy Pápai Páriz valóban érintve volt a *História* kiadásában.

A Van Pootnak írt levél feladója csak annyit mond, hogy a művet két jó barátja állította össze. Mostanáig eltérő vélemények láttak napvilágot arról, hogy ki készítette valójában Bethlen Farkas *Történetét*. Bár Bod megemlíti, hogy az ő korában olyan hírek is szárnyra keltek, amelyek szerint a művet két menekült lengyel nemes, „Vengerski és Grondski Sámuel" szerkesztette össze a Bethlen Farkas által rendelkezésükre bocsátott anyagból, úgy vélte, hogy a munka valóban a szerzőként feltüntetett személy műve.[53] Ugyancsak a „lengyel kapcsolatot" erősíti a *História*hoz az 1770-es években nyomtatott előszó,[54] amelyben szintén megemlítik a két lengyelt mint sajtó alá rendezőt – nevük itt Samuel de Grendy Grendzey és N. Vengerski alakban szerepel – és azt, hogy létezett Bethlen Farkas művének egy olyan kézirata, amelynek címlapján de Grendy Grendzey neve állt közreműködőként feltüntetve.[55] A modern szakirodalom részben azon az álláspontón van – Lukinich Imre családmonográfiáját[56] követve –,

---

[46] Bethlen, 1664. Magyar fordítása: Bethlen, 1993.
[47] Bethlen, 1690. Magyar fordítása: Bethlen, 2000.
[48] Lukinich, 1907. 287.; V. Ecsedy, 2006. 18.
[49] Justissima, 1717.
[50] Pápai páriz, 1723.
[51] Kiadva: Nagy, 1977. 412–417.
[52] Vö. Jankovics, 1987.
[53] Bod, 1766. 42.
[54] Példánya az OSZK-ban. Vö. V. Ecsedy, 2006. 18.
[55] A *História*hoz 1770-es években nyomtatott előszó, ***[2v]
[56] Lukinich, 1927. 361.

hogy a mű szerzője Bethlen Farkas, akit öccse is segített a munka elkészítésében,[57] vagy az a véleménye, hogy Bethlen Elek csak a mű nyomtatásának fáradságos munkálatait vállalta magára.[58]

Mivel jelenleg nincs tudomásunk arról, hogy az enyedi rektor a két lengyelt ismerte volna, Bethlen Farkast és öccsét, Eleket azonban igen, nem elképzelhetetlen, hogy az adatok – kölcsönösen egymást erősítve – a két Bethlenre és Pápai Párizra utalnak.

Bethlen Farkast az enyedi orvos-tanár valószínűleg gyógyítás céljából kereste fel, vélhetően még 1679 végén, mindenesetre biztos, hogy az 1680-as évet Bethlenszentmiklóson Bethlen Farkas házában kezdi, majd halálára gyászverset ír,[59] Elek temetésére pedig terjedelmes dicsőítő verset szerez,[60] amelyben külön megemlékezik a *História*ról, mint Bethlen egyik nagy tettéről.[61]

Van még egy elgondolkodtató adat a *História*hoz később nyomtatott előszóban, amelyet a szakirodalom eddig nem vett figyelembe: itt Pápai Páriz egy olyan latin nyelvű versét idézik, amelyben szintén a *História*t, pontosabban Bethlen Eleket dicsőíti.[62]

A *Rudus redivivum* kézirata 1683-ban készült el,[63] és a könyv 1684-ben jelent meg. Bethlen Elek köztudottan művelt ember volt, akinek könyvtára az 1683-ban felvett jegyzék szerint tartalmazta Pápai Páriz *Pax Animae*[64] című művét is.[65] Mivel utóbbi a filozófia és a görög nyelv mellett a történettudomány professzoraként is tevékenykedett, elképzelhető, hogy amikor elkezdődtek a nyomdai munkálatok, Bethlen Elek kézenfekvőnek találta, hogy azokba az enyedi professzort is bevonja. Ha így volt, akkor érdemes felvetni annak a lehetőségét, hogy az a levél, amelyet a történetíró öccse 1684. február 7-én egy ismeretlen címzettnek írt,[66] és abban a nyomdai ívek korrektúrázásában kéri az illető véleményét, maga Pápai Páriz volt.

Annak a feltételezésnek, hogy a Van Pootnak írt levél szerzője az erdélyi tanár, a levél további három gondolata sem mond ellent. Az Apafiakhoz, Telekiekhez és Bethlenekhez bejáratos orvosdoktor és tudós[67] logikusan fejt ki Thököly-ellenes álláspontot, amikor holland levelezőpartnere ismeretlen, a levélíró válaszából kivehetően elítélő tartalmú soraira óvatosan, de hasonló szellemben nyilatkozik a kuruc vezérről.

A levélíró ezután egy kollégája irományairól szól, amelyek sok kellemetlenséget okoztak neki. Az említett személy nem más, mint Dési Márton (1639–1691), Pápai Páriz tanártársa, az enyedi kollégium teológiaprofesszora, akinek coccejánus

---

[57] VARGA, 1988. 650; ÚMIL, 1994. 221.

[58] JANKOVICS, 2000. 176.

[59] NAGY, 1977. 54, 66, 171, 612.

[60] Pápai Páriz volt Tótfalusi Kis Miklós mellett a másik szerzője a Bethlen Elek halálára megjelent *Igazság koronája* című alkalmi kiadványnak (PÁPAI PÁRIZ–TÓTFALUSI, 1697.). Kiadva: DÉZSI, 1895., 338–351.; NAGY, 1977. 346–348. (nem teljes kiadás); VARGA, 1988. 477–491.

[61] DÉZSI, 1895. 341–342.; VARGA, 1988. 481. – A Nagy Géza-féle szemelvényes kiadásból a *História*ra vonatkozó rész kimaradt.

[62] Az 1770-es években a *História*hoz nyomtatott előszó, ****[1v].

[63] NAGY, 1977. 173.

[64] PÁPAI PÁRIZ, 1680.

[65] MONOK–NÉMETH, 1994. 19.

[66] LUKINICH, 1913. 148–149.

[67] NAGY, 1977. 171–172., 175.

felfogása és egy 1685-ben írt értekezése miatt sok vitája támadt az erdélyi egyházi körökkel.[68] A levél szerzőjének azért támadhattak kényelmetlenségei, mert 1681 és 1715 között ő volt a kollégium rektora,[69] és ebben a tisztségében nyilván részben rajta kérték számon tanártársa tevékenységét.

Végül megemlíti még, hogy – mivel túlságosan is sokan ismerik – nem árt óvatosan fogalmaznia. E szavak szintén illenek az enyedi professzorra, aki – mint láttuk – magas körökkel tartott kapcsolatot, és nagy tekintéllyel rendelkezett.

Az eddigiekben arra tettem kísérletet, hogy közvetett adatok segítségével valószínűsítsem: a Van Pootnak írt levél feladója Pápai Páriz.

Érdemes azonban azt is megvizsgálni, hogy Van Poot és Pápai Páriz között létezik-e olyan közös vonás, mint amilyet az enyedi professzor másik holland levelező-közvetítő partnerénél, Craanennél tapasztaltunk.

Végzettségét tekintve Van Poot is orvosdoktor volt, de 1672 után nagyobb részt teológiai, kisebb részben történeti műveket fordított hollandra,[70] tehát literátorként működött, majd körülbelül 1687 és 1693 között a *Hortus Malabaricus*[71] 7–12. kötetét fordította latinra és rendezte sajtó alá.[72] Ő is karteziánus volt, így érthető, hogy lefordította a hasonló felfogású Johannes Henricus Suicerus (1644–1705) egyik művét.[73] Suicerus apja, a szintén Descartes-követő Johannes Casparus (1620–1684)[74] történetesen Pápai Páriz tanára volt korábban Zürichben, akivel levelezést is folytatott.[75]

Van Poot korábbi magyar vonatkozású munkájának összeállításakor felhasználta Heideggernek a pápaság történetéről szóló könyve bizonyos részeit,[76] és később, 1689-ben lefordította hollandra a zürichi tudós egy másik, *Enchiridion biblicum* című művét.[77] Azét a Heideggerét, akinek Pápai Páriz szintén tanítványa volt Zürichben, és mint láttuk, hazatérte után is levelezett vele. A Heidegger mint közös pont alapján joggal feltételezhető, hogy a bevezető elején említett holland barát, aki a svájci szerző művét küldi meg erdélyi kollégájának, szintén Van Poot volt.

További figyelmet érdemel, hogy – mint korábban volt róla szó – a *Rudus redivivum* és annak holland fordítása között van néhány eltérés. Ezek közül kettő olyan, amely kifejezetten a szerzőség kérdését érinti. Az enyedi professzor a latin eredetiben arról ír, hogy Désen született 1649-ben.[78] E szövegrészt a holland fordító kihagyta,[79] hasonlóan ahhoz a bekezdéshez, amelyben az eredeti író közli, hogy a mű függelékében közzétett leveleket saját kezűleg másolta Heidelbergben.[80] Logikus lépés ez egy olyan fordítótól, aki saját neve alatt jelenteti meg más

---

[68] Zoványi, 1898. 83–90.
[69] Nagy, 1977. 710.
[70] Frederiks–Branden, 1890. 620.
[71] Reede, 1678–1693.
[72] Vö. Bujtás, 2006. 101.
[73] Thijssen-Schoute, 1954. 431.
[74] Pfister, 1974. 495.
[75] Zsilinszky, 1866. 676–678.
[76] Heidegger, 1684.
[77] Az eredeti művet ld. Heidegger, 1688., a fordítást ld. Heidegger, 1689.
[78] Pápai Páriz, 1684. [D12v].
[79] KHRKHS, 106–107.
[80] KHRKHS, 117.

művét, és ennek fényében még logikusabb, hogy a hozzá írt levél feladójának nevét elhagyja, a keltezésben pedig a feladó személyének azonosítását elősegítő helynevet kipontozza. Ezt különösebb feltűnés nélkül meg is tehette, mert a levél írója a korabeli zavaros körülményekre hivatkozik, és jobbnak látja bizonyos dolgokról nem beszélni – ami az egykorú olvasó számára még érthetővé és indokolttá is tehette a fordító eljárását.

Hogy az erdélyi tudós és holland ismerőse között folytatódott-e a levelezés – erre a levél szerint Pápai Párizban megvolt a hajlandóság –, adatok hiányában nem tudni. Annyi bizonyos, hogy valamilyen érintkezésnek kellett még lennie közöttük – hogy 1692-ben még volt, fentebb láttuk –, mivel a *Rudus redivivum* holland fordításának előszavában Van Poot a kiadás okai között ugyanarra az érvre hivatkozik, mint maga az erdélyi professzor is: Johannes de Laet (1591–1649) történeti művében[81] azt írja, hogy a magyarországi és erdélyi reformációval azért nem foglalkozik, mert nem talált rá adatokat.[82] E kitétel a *Rudus redivivum* latin nyelvű kiadásában nincs meg, csak a magyar fordítás előszavában,[83] ezért joggal feltételezhető, hogy erről az érvről a fordító magától Pápai Páriztól értesült.

Arra utaló nyom is van, hogy ez a kapcsolat valószínűleg megszakadt – vagy azért, mert a torzóban maradt *História* példánya valóban eljutott Van Poothoz, vagy éppen azért, mert nem kapott belőle példányt. Mindenesetre tény, hogy a nyugat-európai peregrinációja során 1693-ban és 1694-ben Amszterdamot is felkereső Bethlen Mihály (1673–1706) – akinek felkészítésében az enyedi professzorok is rész vettek – Van Pootot nem keresi fel,[84] és levelet sem vált vele.[85]

Bizonyosra vehető az írásbeli összeköttetés megszűnése annak fényében, hogy a holland levelezőpartner saját neve alatt jelentette meg a magyar professzor művét, amit az előbbi – érthető okok miatt – nyilván nem sietett az utóbbi tudomására hozni – feltéve, hogy a mű saját neve alatt való megjelentetése nem az eredeti szerző tudtával, vagy annak kifejezett kívánságára történt.

Az itt közölt levél arról tanúskodik, hogy az erdélyi tudós egyháztörténeti munkásságáról Hollandiában is tudtak, és onnan jóval korábban – tíz évvel hamarabb – kértek tőle történeti tárgyú iratokat, mint a hasonló kérés Németországból megérkezett volna.[86] A levél fontos adalékkal szolgál arra, hogy Bethlen Farkas *História*jának a korabeli elképzelések szerint már 1688 táján el kellett volna hagynia a nyomdát,[87] és – a levélnek ez a legizgalmasabb hozadéka – a munkálatokról Pápai Páriz is tudott, sőt abban – a bemutatott adategyüttes fényében – minden bizonnyal érintve is volt.

---

[81] LAET, 1643.

[82] Laet eredeti szövegét ld. NAGY, 1977. 642.; Poot hivatkozását ld. KHRKHS, Előszó, *4[r-v].

[83] PÁPAI PÁRIZ, 1685. 130.

[84] Vö. JANKOVICS, 1981.

[85] Vö. JANKOVICS, 1971.

[86] Daniel Ernst Jablonski (1660–1742), a brandenburgi választófejedelem udvari papja, 1696-ban fordult hasonló kéréssel Pápai Párizhoz, amit ő az Odera menti Frankfurtba tartó enyedi diákok révén teljesített is. Az enyedi professzor szemfülesen ezt az alkalmat használta fel arra, hogy felvesse az enyedi diákoknak szánt ottani állandó ösztöndíj kérdését. Vö. NAGY, 1977. 433–436., 457., 463.

[87] A mű nyomtatása ezzel szemben még 1690-ben is tartott, ekkor azonban a munkálatok Thököly Erdélybe való betörése miatt végleg megszakadtak. A mű nyomtatásában csak a 832. lapig jutottak, és címlap sem készült hozzá, csak utólag, az 1770-es években, a már korábban említett előszóval együtt. A kéziratot és a példányok nagy részét állítólag Thököly vitte magával. Vö. JANKOVICS, 2000. 176.; V. ECSEDY, 2006. 18.

A levél a címzett tekintetében is újdonsággal szolgál: a holland orvos-literátornak ezek szerint további tervei voltak magyar vonatkozású iratok fordítására, esetleg azokból összeállított mű(vek) elkészítésére, amelyek azonban – jelenlegi ismereteink szerint – nem valósultak meg, de Magyarország és Erdély iránti érdeklődésének újabb jeleként lefordította a *Rudus redivivum*ot.

A magyar polihisztor levele kronológiailag jól illeszkedik a Theodor Craanennel az 1680-as évek elején létrejött kapcsolathoz, amelyet az adatok szerint az 1690-es években a Herman Alexander Röellel kialakított összeköttetés követett, és értékes adatokkal szolgál az enyedi tudós, tanár, történész-egyháztörténész, költő, nyomda- és címertörténész, nyelvtan- és szótáríró 1680-as évekbeli tevékenységére, amelyekből fájdalmasan kevés levele maradt fenn.

Forrás

Pápai Páriz Ferenc Abraham Van Pootnak

[Nagyenyed,] 1687. augusztus 20.

(KHRKHS, 152–156)

Zevende brief, aan den seer waarden man de heer Abraham Van Poot, doctor der medicijnen;

In de bloeijende en seer vermarde stad Amsteldam, wensche ik alle heyl en zeegen.

Seer waarde man,

De uwe op den twaalfden december des voorledenen jaars, aan my geschreven, heeft de heer A. B. aan my ter hand gesteld, en bedanke u seer, dat gy my met deselve vereerd hebt.

Wat uwe yever aangaat, waardoor gy, omtrent ons volk, en insonderheid de Hungarise Kerk, gedreeven word, is yets, waarvoor u dit soo seer aangevochten en verdrukte volk, een dankbaare erkentenisse voor God en de wereld, schuldig is: *want wy alle zijn als schapen die ter slachtinge geleidet worden, en echter haare mond niet opdoen.* Dierhalven, so gy lieden, aan welke de onmeetelijke goedheid Gods, onder alle seer groote goeden, tot hier toe de vryheid van spreeken en schryven, heeft bewaard, (maar ik spreeke niet alleenelijk van geleerde mannen, maar van die heeren die aan het roer van U lieder aller voortreffelijkste gemeenebest zitten.[1] So gy lieden segge ik, gelijk de wyse koning vermaand heeft: uwe mond opdoet voor stomme, en in haarlieder saak, die nu ter uitroejinge en ondergang worden overgegeven, so doet gy lieden warelijk de plicht van een Christen, GODE en aan alle de goeden seer aangenaam.

Maar gy zult my mogelijk in het oor luisteren, dat ook wy aan U lieden, onse hulpe moeten bieden, insonderheid in sulke dingen ter hand te stellen, die gy van my begeert, opdat gy lieden also van de staat onser dingen getrouwelijk en van deegen onderricht zijnde, die vry en kloekmoediglijk, soudet konnen open leggen, en dat, ik bekenne het, begeert gy wel ten rechten, maar kan van my, ten minsten in

[1] Az eredetiben kimaradt egy zárójel.

dese staat, niet in deesen deele gedaan worden, want het vervolg van de Sevenbergse geschiedenisse, van mijne twee waarde vrienden, versameld, is nu onder de persse, en sal haast aan het licht gebracht worden, waarvan ik dan aan u Waarde een exemplaar sal toesenden maar het zal wel een jaar aanloopen, eer het UE. ter hand zal konnen gestelt worden, maar het zy zo het zy, gy zult'er een van my hebben, en dit werk, gelijk het seer groot is, so is het ook met groote naarstigheid, uit geheime en oorsprongelijke stukken, op het allernauwkeurigste beschreven.

Die dingen, dewelke gy my van den *Tököly* (!) schrijft, zijn alle waar: want hy van een ondersaat en weeskind, in de schoot van onsen Doorluchtigsten Prins opgevoed, is desselfs vijand gworden. Maar het is met dese stoffe so geleegen, dat sy, om veele personele saaken, het openbare licht, indonderheid in dese verwarde tijden, niet verdragen kan. Maar de toekomende tijd, zal mogelijk de hedendaagse verhinderingen weghneemen. Maar my aangaande, die insonderheid, nu ter tyd, om de schriften van mijn vriend, veel moet dulden en uitstaan, en in veel plaatsen meerder bekent ben, als ik wel wenschte, ik moet seer voorsichtig te werk gaan.

Vorders, waarde man, laat dit, so het GOD en UL. behaagd, de eerste grondslag van onse vriendschap zijn, om in het toekomende met meer vlytigheid te onderhouden.

God beware en beschutte uw vaderland, gelijk tot hier toe, also ook in het toekomende, en magtiglijk en goedertierentlijk, en geeve UE. lang en gesond te leeven, ten goede van de gantsche Christenheid, en ook ons Hungarisch volk.

Geschreven uit mijn eigen woninge .... in Sevenbergen, den twintighsten van Augustus in het jaar zestienhondert zeven en tachtig.

Fordítás

Hetedik levél, az igen kiváló férfiúnak, Abraham Van Poot orvosdoktornak,
a virágzó és igen híres Amszterdam városában kívánok áldást és békességet.

Igen Kiváló Férfiú,

Múlt év december tizenkettedikén hozzám írt levelét[88] B. A.[89] úr eljuttatta hozzám. Nagyon köszönöm, hogy megtisztelt vele.

Az ön szorgalma, amellyel népünk, különösen pedig a magyar egyház iránt viseltetik,[90] olyasmi, amiért önnek Isten és a világ előtt ez az oly sokszor megtámadott és elnyomott nép hálás elismeréssel tartozik,[91] *mivel mi mindannyian olyanok vagyunk, mint a bárányok, amelyeket a mészárszékre visznek, és nem nyitják*

[88] Van Poot e levele nem maradt fenn.

[89] Bajcsi András. Külföldi tanulmányai után 1669-ben küküllővári, 1678-ban bethlenszentmiklósi, 1684-től nagyenyedi református lelkész, 1686 és 1705 között a nagyenyedi református egyházmegye esperese. Pápai első feleségének temetésén, 1685. április 21-én ő tartotta a gyászprédikációt. Vö. NAGY, 1977. 175.; FONT, 1989. 367.

[90] Utalás Van Poot magyar vonatkozású munkájára (POOT, 1684.).

[91] 1689-ben Tótfalusi Kis Miklós és Apáti Miklós verssel köszöntik Van Pootot, többek között az előbbi jegyzetben említett könyve miatt érzett tiszteletük jeléül, sőt Apáti egyenesen a magyar történelemről írók legkiválóbbikának *(rerum Hungaricarum scriptor probatissimus)* nevezi. Vö. BUJTÁS, 2005. 152–154.; BUJTÁS, 2006. 107–109.

ki a szájukat.[92] Ezért arra kérem önöket, akiknek Isten mérhetetlen jósága sok jó között eddig megőrizte a beszéd és az írás szabadságát (nemcsak a tanult férfiakról, hanem azokról az urakról is beszélek, akik az önök minden másnál kiválóbb köztársaságát vezetik),[93] hogy – a bölcs királlyal[94] szólva – emeljék fel szavukat azok mellett, akik nem tudnak magukért kiállni, és akiket a kiirtás és a pusztulás fenyeget,[95] mert ha önök így járnak el, akkor valójában azt teszik, ami egy keresztény kötelessége, és Istennek és mindenki másnak igen tetsző dolog.[96]

Erre valószínűleg meg fogja jegyezni, hogy nekünk is segítenünk kell önnek, különösen azon iratok rendelkezésre bocsátásában, amelyeket tőlem kér, hogy dolgaink állapotáról ily módon bizalmasan értesülvén, azokat szabadon és bátran nyilvánosságra hozhassa, és amelyeket, elismerem, joggal kér tőlem. Ezt azonban, legalábbis a jelenlegi körülmények között teljes mértékben nem teljesíthetem, mivel az Erdély-történet folytatása,[97] amelyet két kiváló barátom[98] gyűjtött össze, jelenleg sajtó alatt van, és hamarosan napvilágot lát.[99] Ebből küldök majd egy példányt Kiválóságodnak, de biztosan eltelik egy év addig, amíg eljuthat Nagyságodhoz.[100] Akárhogyan áll is a dolog, fog tőlem kapni egy példányt a műből, amelyet ugyanolyan buzgalommal titkos és eredeti iratokból, a legrészletesebb módon írtak meg, mint amilyen nagy maga a mű.

Mindaz, amit *Thökölyről*[101] ír,[102] igaz, mivel legfenségesebb fejedelmünk[103] vette magához és nevelte fel őt, az alattvalót és árvát, aki ellenségévé lett.[104] Ez az ügy

---

[92] Kurziválás az eredetiben. *„Kínoztatott, pedig alázatos volt, és száját nem nyitotta meg, mint bárány, mely mészárszékre vitetik, és mint juh, mely megnémul a nyírők előtt; és száját nem nyitotta meg."* (Ézsaiás Könyve 53,7) – Károli Gáspár fordítása.

[93] A hét egyesült tartományból álló Holland Köztársaság, amelyet annak parlamentje, a Staten Generaal irányított.

[94] A bibliai Lamuel, Massza királya.

[95] *„Nyisd meg a te szádat amellett, aki néma, és azoknak dolgában, akik adattak veszedelemre."* (Példabeszédek Könyve 31,8) – Károli Gáspár fordítása. – Pápai Páriz arra a folyamatra utal keserű szavakkal, amely 1686-ban azzal kezdődött, hogy Friedrich Scherfenberg tábornok Erdélybe érkezett, ezt követte, hogy 1687-ben Antonio Caraffát kinevezték az erdélyi császári hadak főparancsnokává, aki nagy adókat vetett ki a fejedelemségre, és az I. Apafi Mihályra kényszerített balázsfalvi szerződéssel (1687. október 27.) Erdély Habsburg megszállására tett pontot. Vö. NAGY, 1977. 175., 658.

[96] Pápai Páriz itt magánemberként és a keresztényi szolidaritásra apellálva minden bizonnyal ugyanazt a gondolatot fogalmazza meg, amelynek jegyében Apafi ugyanez év áprilisában őt és Kolosvárit követségbe akarta küldeni „külországi királyokhoz, fejedelmekhez, fejedelemségekbe". Vö. NAGY, 1977. 175., 659.

[97] Bethlen Farkas *Históriá*ja, amely Bethlen János *Erdély története*hez (Bethlen, 1664.) kapcsolódik.

[98] Valószínűleg Bethlen Farkas kancellár-történetíró és öccse, Elek.

[99] Mint korábban volt róla szó, a munkálatok a tervekkel ellentétben még 1690-ben is folytak, majd végleg megszakadtak.

[100] Hogy erre valóban sor került-e, ma már nem lehet utánajárni, mivel Van Poot könyvtárának jegyzéke nem maradt fenn.

[101] Thököly Imre (1657–1705), 1682–1685 között Felső-Magyarország, 1690-ben Erdély fejedelme. – Neve az eredetiben kurziválva.

[102] Mivel Van Poot levele nem maradt fenn, csak Pápai Páriz reakciójából következtethetünk Van Poot Thökölyre vonatkozó, vélhetően negatív véleményére. A kuruc vezérről bőven lehettek információi, mivel mind a hollandiai francia nyelvű, mind a holland nyelvű sajtóban rendszeresen jelentek meg róla tudósítások. Vö. KÖPECZI, 1976. 33–68., 71–101. és a *Hollandtsche Mercurius* 1680-es évekből származó köteteit.

[103] I. Apafi Mihály (1632–1690) 1661-től Erdély fejedelme.

[104] Thököly anyját 2 évesen, apját 13 évesen vesztette el. Mivel apja, István részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben, fiának menekülnie kellett Felső-Magyarországról. Erdélyben talált menedékre, ahol a családnak szintén voltak birtokai. Apafi Mihály, illetve Teleki Mihály kővári kapitány vették

azonban sok személyes ok miatt, különösen a mostani zavaros időkben,[105] nem bírja el a nyilvánosságot. A jövendő valószínűleg elhárítja majd ezeket az akadályokat. Ami engem illet, különösen mostanában sokat kell tűrnöm és kiállnom egy barátom irományai miatt,[106] és mivel sokkal több helyen jobban ismernek, mint azt magam kívánnám, nagyon óvatosan kell eljárnom.

Egyébként, kiváló férfiú, ha Isten és Te is úgy kívánod, legyen e levél barátságunk első építőköve, hogy azt a jövőben még több szorgalommal ápoljuk.[107]

Isten őrizze meg és védje hazáját, mint eddig, a jövőben is, mégpedig hatalmasan és könyörületesen, és adjon Nagyságodnak hosszú és egészséges életet az egész kereszténység és a mi magyar népünk javára is.

Írtam saját házamban[108] … Erdélyben ezerhatszáznyolcvanhét augusztus huszadikán.[109]

---

pártfogásukba. Thököly és Apafi kapcsolatára árnyékot vetett, hogy az utóbbi 1673-ban némi kárpótlás ellenében megfosztotta az előbbit a család erdélyi birtokaihoz tartozó huszti uradalomtól. Thököly 1677-ben Apafi hozzájárulásával Erdélyben csapatokat toborozhatott és csatlakozhatott a bujdosókhoz. 1679-ben a fejedelem kinevezte Thökölyt a bujdosók vezérévé azzal a feltétellel, hogy erdélyi birtokai elvesztésének terhe alatt írásban kötelezi magát a fejedelem iránti hűségre. Amikor 1680 elején a bujdosók Thökölyt választották vezérüknek, ez Apafitól való függetlenedésének kezdetét, kötelezvényének felmondását jelentette. Tovább romlott a viszonyuk, amikor Ibrahim pasa 1682-ben Thökölyt Felső-Magyarország királyává nevezte ki, és végképp elmérgesedett, amikor 1685-ben Apafi Thököly hűtlenségére hivatkozva elkoboztatta annak erdélyi birtokait. Vö. ANGYAL, 1888–1889. – A hazai és külföldi kortársak Thökölyvel kapcsolatos véleményére és ellentmondásos alakjának legfrissebb értékelésére ld. VARGA, 2008.

[105] Pápai Páriz az 1687-es esztendőt a *Pax corporis* (Pápai PÁRIZ, 1690.) ajánlólevelében „siralmas esztendőnek" nevezi. Vö. NAGY, 1977. 199.

[106] Dési Márton, Pápai Páriz enyedi tanártársa. Hollandiai tanulmányai után 1670-tól lelkész Kézdivásárhelyen, 1671-től a teológia professzora az enyedi kollégiumban. Pápai Páriz többek között Dési azon vitairatára céloz, amelyet Pósaházi János gyulafehérvári professzor anticoccejánus értekezésére (1684) írt válaszul 1685 elején. Vö. ZOVÁNYI, 1898. 80., 86–90. – A vitairat címlapján P. Szathmáry Károly szerint *1687*áll. Vö. P. SZATHMÁRY, 1868. 97.

[107] Levelezésük további darabjai nem ismertek.

[108] Pápai Páriz 1680-ban vett házat Nagyenyeden. Vö. NAGY, 1977. 172.

[109] Pápai Páriz nem sokkal a levél megírása előtt, 1687. július 24-én fejezte be a *Pax corporis* ajánlólevelét. Vö. NAGY, 1977. 199.

Rövidítések és irodalomjegyzék

1. Források

FSZK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény
DtREN	Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára, Pápa
KHRKHS	*Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen. Uit verscheidene schriften, brieven, en eigene berichten t'zaam gesteld. Door A. Van Poot, Med. Doctor.* t'Amsteldam, by Gerardus Borstius, boekverkooper aan den Dam, op de hoek van de Nieuwendyk, Anno 1701.
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára
ZBZ	Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung

2. Szakirodalom

Abkoude	
1788	Abkoude, Johannes van: *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zyn uitgekomen.* Rotterdam, 1788.
Angyal	
1888–1889	Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre.* I–II. Budapest, 1888–1889. *(Magyar történeti életrajzok, 12., 15.)*
Benkő	
1800	Benkő Ferenc: *Parnassusi időtöltés, 1796.* Kolozsvár, 1800.
Bethlen	
1664	Bethlen János: *Rerum Transylvaniae libri quatuor, continentes res gestas principum ejusdem, ab anno 1629 usque ad an. 1663.* Amstelaedami, MDCLXIV. *(RMK III. 2238)*
1993	Bethlen János: *Erdély története 1629–1673.* Fordította P. Vásárhelyi Judit, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Jankovics József. Budapest, 1993.
Bethlen	
1690	Bethlen Farkas: *Historiarum pannonico-dacicarum libri X a clade Mohazensi 1526. usque ad finem seculi.* Keresd, 1690. (RMK II. 2036)
2000	Bethlen Farkas: *Erdély története* I. *A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538).* I–II. könyv. Fordította Bodor András, a jegyzeteket és mutatókat összeállította Pálffy Géza, szerkesztette és az utószót írta Jankovics József. Budapest–Kolozsvár, 2000.
Bod	
1766	Bod Péter: *Magyar Athenas.* [Nagyszeben,] 1766.

BOZZAY–LADÁNYI
2007 BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Budapest, 2007. *(Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.)*

BUJTÁS
2003 BUJTÁS László Zsigmond: *A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban*. In: *Könyv és Könyvtár* 25 (2003) 115157.
2005 BUJTÁS László Zsigmond: *Tótfalusi Kis Miklós és Holland Kelet-India – Adalék a tipográfus műveltségéhez egy kolozsvári kiadványa és ismeretlen verse tükrében*. In: *Könyv és Könyvtár* 27 (2005) 125–158.
2006 BUJTÁS László Zsigmond: *Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689)*. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 4 (2006) 99–114.
2008 Bujtás László Zsigmond: *Pápai Páriz Ferenc Rudus redivivumának holland fordítása*. (Sajtó alatt)

DÉZSI
1895 DÉZSI Lajos: *Halotti emlékvers Bethlen Elek fölött és Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen műve 1697-ből*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 5 (1895) 334–358.
1898 DÉZSI Lajos: *Pápai Páriz verses oratioja*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 8 (1898) 377.
1899/1 DÉZSI Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. 2. *Pápai Páriz Ferenc*. Budapest, 1899. 209–302. *(Magyar történeti életrajzok, 33.)*
1899/2 DÉZSI Lajos: *Adatok Pápai Páriz Ferenc életéhez*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 9 (1899) 303–324., 453–466.

FONT
1989 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700*. Összeállította és az utószót írta FONT Zsuzsa. Szeged, 1989. *(Fontes rerum scholasticarum, III.)*

FREDERIKS–BRANDEN
1890 FREDERIKS, J. G.–BRANDEN, Jos. van den: *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1890.[2]

HEIDEGGER
1684 HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Historia papatus, novissimo Historiae Lutheranismi et Calvinismi kata biaion reposita*. Amsterdam, 1684.
1688 HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Enchiridion biblicum ieromnemonikon*. Amsterdam, 1681.[2]
1689 HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Bybels handboek ofte beknopte ontledinge van alle de schriften des Ouden en Nieuwen Testaments*. Amsterdam, 1689.

1690 HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Tumulus Tridentini concilii, juxta ejusdem anatomen, seu sceleton, antehac exhibitum, noviter erectus.* Tiguri, 1690.

ISMERETLEN

1918 *Egy ismeretlen magyar egyháztörténelmi munka?* In: *Dunántúli Protestáns Lap* 29 (1918) 84.

JANKOVICS

1971 JANKOVICS József: *Bethlen Miklósra vonatkozó adatok Bethlen Mihály útinaplójában.* In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971) 341–349.

1972 JANKOVICS József: *A Pápai Páriz-család angol kapcsolatainak történetéhez.* I. *Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei.* In: *Acta Historiae litterarum Hungaricarum* 12 (1972) 139–145.

1981 *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695].* Sajtó alá rendezte és az utószót írta JANKOVICS József. Budapest, 1981.

1987 *Bethlen Miklós levelei* I–II. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József. Budapest, 1987. *(Régi magyar prózai emlékek, 6/1–2.)*

2000 JANKOVICS József: *Bethlen Farkas és műve.* In: BETHLEN Farkas: *Erdély története* I. *A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538).* I–II. könyv. Fordította BODOR ANDRÁS, a jegyzeteket és mutatókat összeállította PÁLFFY Géza, szerkesztette és utószót írta JANKOVICS József. Budapest–Kolozsvár, 2000. 175–178.

JUSTISSIMA

1717 *Justissima adorea, piis manibus viri quondam literatissimi, ac exinde toto orbe erudito celeberrimi D-ni, D-ni Francisci Pariz Papai.* Claudiopoli, 1717.

KONCZ

1887 KONCZ József: *Kolozsvári István levelei Teleki Mihályhoz 1–4. (1684–1685).* In: *Protestáns Közlöny* 17 (1887) 152–153., 214–215., 222–223., 231.

LAET

1643 LAET, Johannes de: *Compendium historiae universalis civilis et ecclesiasticae.* Lugduni Batavorum, 1643.

LUKINICH

1907 LUKINICH Imre: *Adatok a keresdi nyomda történetéhez.* In: *Magyar Könyvszemle* 15 (1907) 287.

1913 LUKINICH Imre: *Bethlen Farkas történeti műve keresdi kiadásához.* In: *Magyar Könyvszemle* 21 (1913) 148–151.

1927 LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* Budapest, [1927].

LUYENDIJK-ELSHOUT

1975 LUYENDIJK-ELSHOUT, Antonie: *Oeconimia animalis, pores and practicles. The rise and fall of the mechnical*

philosophical school of Theodoor Craanen (1621–1690). In: *Leiden university in the seventienth century. An exchange of learning.* Leiden, 1975. 294–307.

MIKLÓS
1928 MIKLÓS Ödön: *Magyar diákok a leideni Staten Collegeben.* In: *Theológiai Szemle* 4 (1928) 290–319.

MONOK–NÉMETH
1994 *Erdélyi könyvesházak* III. *1563—1757.* Sajtó alá rendezte MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. *(Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)*

MUSNAI
1936 MUSNAI László: *Aiud-Nagyenyed és református egyháza.* Aiud–Nagyenyed, 1936.

NAGY
1977 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak.* Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi NAGY Géza. Bukarest, 1977.

NOACK–SPETT
1997 NOACK, Lothar–SPETT, Jürgen: *Bio-Bibliographien. Brandenburgische Gelehrte der Frühen Neuzeit. Berlin–Cölln 1640–1688.* Berlin, 1997. *(Veröffentlichungen zur brandenburgischen Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit)*

P. SZATHMÁRY
1868 P. SZATHMÁRY Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története.* Nagyenyed, 1868.

PÁPAI PÁRIZ
1680 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax animae, az az, a' lelek bekessegeröl, es az elme gyönyörüsegeröl való tracta.* Kolozsvár, 1680. (*RMK I. 1246*)

1684 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta & Transylvanicarum inde a prima reformatione, commentarii.* Cibinii, 1684. *(RMK II. 1554)*

1685 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Romlott fal felépítése (1685).* Közli THURY Etele. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténetei Adattár 5* (1906) 129–181.

1690 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax corporis az az az emberi testnek belsö nyavalyáinak okiairól, fészkeiröl, s' azoknak orvoslásának módgyáról való tracta.* Kolozsvár, 1690. *(RMK I. 1387)*

1723 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Rudus redivivum.* Cibinii, 1684. In: *Miscellanea Tigurina* 2 (1723) 113–185.

PÁPAI PÁRIZ–TÓTFALUSI
1697 [PÁPAI PÁRIZ FERENC–TÓTFALUSI KIS MIKLÓS]: *Kegyességgel, betsülettel, közönséges munkával érdemlett igassag ko-*

ronaja, mellyet […] a mindent tudo […] isteni tanats […] méltoságos Bethlen Elek urnak fejébe tött 1696 eszt. Sz. András havának 3. napján. Kolozsvár, [1697]. *(Sztripszky, 1912. 2155/361; RMK I. 1504/a))*

Petrőczi
2002 — Petrőczi Éva: *Tótfalusi Kis Miklós és Pápi Páriz Ferenc barátsága.* In: *Ráday Gyűjtemény évkönyve* 10 (2002) 21–29.

Pfister
1974 — Pfister, Rudolf: *Kirchengeschichte der Schweiz.* II. Zürich, 1974.

Poot
1684 — Poot, Abraham Van: *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien.* Amsterdam, 1684.

Postma–Sluis
1990 — Postma Ferenc–Sluis, Jacob van: *Hermann Alexander Röell und seine ungarischen Studenten.* Szeged, 1990. *(Peregrinatio Hungarorum, 5)*

Reede
1678–1693 — Reede tot Drakenstein, Hendrik Adriaan: *Hortus Indicus Malabaricus, continens Regni Malabarici apud Indos celeberrimi omnis generis plantas rariores Latinis, Malabaricis, Arabicis, et Bramanum characteribus nominibusque expressas, una cum floribus, fructibus et seminibus, naturali magnitudine a peritissimis pictoribus delienatas, et ad vivum exhibitas.* Amstelaedami, MDCLXXIX–MDCCIII [!].

RMK I — *Régi Magyar Könyvtár.* I. *Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Írta Szabó Károly. Budapest, 1879.

RMK II — *Régi Magyar Könyvtár.* II. *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Írta Szabó Károly Budapest, 1885.

RMK III — *Régi Magyar Könyvtár.* III. *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve.* Első és második rész. Írták Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Budapest, 1896–1898.

Schutte
1976 — Schutte, Otto: *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584–1810.* s-Gravenhage, 1976.

Stoll–Varga–V. Kovács
1972 — Stoll Béla–Varga Imre–V. Kovács Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Budapest, 1972. *(A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, I.)*

SUICERUS
1676 SUICERUS [Sweitserus], Johannes Henricus: *Orbis et Ecclesiae fata: Dat is: ordentelijke voorstellinge der alderbefaamste wereld- en kerk-veranderingen, so die sich van Christi tijden af, tot dese tegenwoordige dagen, toegedragen hebben.* Amsterdam, 1676.

SZABÓ–SZILÁGYI
1860 *Vizaknai Briccius György naplója (1693–1715).* In: *Inczédi Pál, Kézsmárki névtelen, Szakál Ferencz és Vizaknai Briccius György naplóföljegyzései 1660–1715.* Jegyzetekkel és oklevéltárral ellátva kiadják SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor. Pest, 1860. 77–116. *(Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből II.)*

SZTRIPSZKY
1912 SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711.* Budapest, 1912.

THIJSSEN-SCHOUTE
1954 THIJSSEN-SCHOUTE, C. Louise: *Nederlands cartesianisme.* Amsterdam, 1954. *(Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, nieuwe reeks, deel LX.)*

ÚMIL
1994 *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* Főszerkesztő PÉTER László. I. Budapest, 1994.

V. ECSEDY
2006 V. ECSEDY Judit: *Könyvek és könyvnyomtatók I. Apafi Mihály korában (1661–1690).* In: *Könyves műveltség Erdélyben.* Összeállította BÁNYAI Réka. Marosvásárhely, 2006. 9–21.

VARGA
1988 *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei.* Sajtó alá rendezte VARGA Imre. Budapest, 1988. *(Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 13.)*

VARGA
2008 VARGA J. János: *Thököly Imre 1657–1705.* In: *A magyar történelem vitatott személyiségei.* Budapest, 2008. 90–118., 393–398.

ZOVÁNYI
1898 ZOVÁNYI Jenő: *Dézsi Márton.* In: *Protestáns Szemle* 10 (1898) 79–90.
1901 ZOVÁNYI Jenő: *Holland tudósok levelei magyar tudósokhoz.* In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1901) 217–223.

ZSILINSZKY
1866 ZSILINSZKY Mihály: *Zürichi jegyzetek a magyar prot. egyház gyász-tizedének eseményeire.* In: *Sárospataki Füzetek* 10 (1866) 549–559., 672–678.